

Кілька штрихів з історії релігійно-культурного життя с. Голибіси Волинської губернії (XIX - перша половина 50-х рр. XX ст.)

*Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії та
правознавства ЖДУ ім. І. Франка*

На основі широкого кола вперше введених \ науковий обіг архівних матеріалів охарактеризовано релігійно-освітню діяльність священнослужителів Свято-Михайлівського храму села Голибіси колишньої Волинської губернії Кременецького повіту.

Ключові слова: Свято-Михайлівський храм, церковно-приходська школа, священнослужителі. Кременецький повіт.

Стародубець Г. Н. Несколько штрихов к истории религиозно-культурной жизни с. Голыбисы Вольнской губернии» (XIX - первая половина 50-х гг. XX в). На основании широкого круга впервые внедренных в научный обиход архивных материалов дано характеристику религиозно-образовательной деятельности священно-служителей Свято-Михайловского храма с. Голыбисы бывшей Вольнской губернии Кременецкою уезда.

Ключевые слова: Свято-Михайловский храм, церковно-приходская школа, священнослужители, Кременецкий уезд.

Starodubets G. Some Strokes from the History of Religious-Cultural Life of the Village Golybisy in Volen province (XIX – first half of 50 XX century). On the base of the wide circle of the achieved materials, which at first time appeared the scientific turnover, it was characterized the religious and educational activities of the clergymen of the Mikhail-temple of the village Holybisy of the Volynska province of Kremenets district in the past.

Key words: St. Mikhail-temple, church-parish school, clergymen, Kremenets district.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз останніх досліджень. Масштабна історична картина будь-якої держави складається з окремих її фрагментів - історій розвитку містечок і великих міст, сіл і хуторців. Останні часто не встигають за швидкою динамікою часу і здавалося, залишаються осторонь великих подій тієї чи іншої епохи. Проте, як показує досвід, саме вони виступають тлом, яке помітно увиразнює значимість тих історичних процесів, які визначають долю держав і народів.

У сучасній історіографії намітилася позитивна тенденція посилення наукового інтересу до вивчення соціальної сфери буття українського суспільства. Як окремий об'єкт дослідження можна виділити церковну історію, зокрема життя і діяльність невеликих православних парафій Луцько-Острозької єпархії Київської метрополії.

Виявлені й систематизовані нами нові архівні документи, які вперше запроваджуються в науковий обіг, дають підстави висвітлити один із фрагментів історії волинського с. Голибіси Кременецького повіту¹, роль і місце в житті його мешканців православного Свято-Михайлівського храму, розкрити характер їх стосунків із місцевими парафіяльними священиками, показати роль церковнослужителів у процесі формування культурно-освітнього простору сільських прихожан на зламі XIX-XX століть.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів досліджень. До 90-х рр. XVIII ст. село Голибіси входило до складу Польської держави. Після третього поділу Польщі воно стало однією з адміністративних одиниць Шумської волості Кременецького повіту Волинської губернії. Як і більшість українських сіл, від часу свого створення воно перебувало у власності різних феодалів. Відомо, що впродовж майже всього XVI ст. село належало родині Боговитинів. Після смерті Вацлава Боготивина разом із сусіднім селом Рохмановом воно переходить у власність до княгині Софії Михайлівни Чарторийської. а в 1603 р. - до її брата Михайла Чарторийського. Власникам на той час належало 377 десятин землі. У 1703 р. Голибіси (тоді воно мало назву Песі Гони. - *Лет.*)

уже згадуються як один із маєтків Януша Вишневецького. Відповідно до записів метричної книги Свято-Михайлівського храму, датованих 1832-1838 рр., тодішнім місцевим поміщиком був Іосиф Роевський, котрий володів майже всіма жителями села.

Поразка польських повстань 1831 і 1863 рр. привела до посилення антипольських настроїв у Російській імперії. На практиці це знайшло своє відображення у зміні офіційної політики влади стосовно польських феодалів. Зокрема, відомо, що вже на початку 1854 р. с. Голибіси перейшло у власність колезького радника й кавалера, росіянина за походженням Павла Самсоновича Ситнікова, а згодом, після 1861 р., - до його сина, капітан-лейтенанта у відставці Костянтина Павловича Ситнікова. На початку XX ст. власником села став його

родич по лінії дружини, Ольги Олександрівни, київський лікар Олександр Іванович Янченко, який доклав чимало зусиль у напрямі поширення освіти серед місцевих селян.

Село Голибіси належить до числа малих сіл. Архівні документи підтверджують, що середня чисельність населення, яке проживало в ньому впродовж майже півтисячолітньої історії, щороку була більш-менш сталою -- близько 500 чоловік. Жодних визначних пам'яток культури тут не зафіксовано, окрім дерев'яної будівлі Свято-Михайлівського храму. Як засвідчують документи, його збудовано в 1770 р на кам'яному фундаменті, оббито дошками, пофарбованими олійними фарбами й покрито жестю. Більше ніж через століття (у 1880 р.) коштами прихожан храмовий ансамбль доповнено триярусною дзвіницею. Тривалий час на території прихрамового саду розміщувалася велика пасіка, яка давала додатковий дохід не тільки священикам, а й церковній громаді.

На жаль, про служителів Свято-Михайлівського храму першого десятиліття його існування збереглося мало інформації. Відомо, що вродовж 1823-1830 рр. у ньому служив благочинний ієрей Стефан Коханович. Наступне десятиліття (1831-1841 рр.) службу приходського священика виконував Іоан Андрійович Клюковський, а після нього - Софроній Іоанович Клюковський. Він залишався на парафії від листопада 1841 до жовтня 1870 р. За віддану і чесну працю Софронія Клюковського на схилі літ, у 1870 р., нагороджено спеціальною відзнакою - набедреником¹.

Наступник С. Клюковського - Мордарій Конахевич - відомий тим, що залишив по собі не тільки гарну пам'ять громади, а й документ "Опись церквей с. Кордышева и Голубис Кременецкого уезда. составленная 1882 г.", у якому зібрав і зафіксував цікаву інформацію з історії села та місцевої церкви. Його було призначено священиком Свято-Михайлівського храму с. Голибіси у травні 1871 р.. і свою службу він ніс до грудня 1886 р. Після його смерті й аж до 1907 р. духовним опікуном православних віруючих села був випускник Волинської духовної семінарії Олександр Савлучинський.

Серед плеяди приходських священиків с. Голибіси виразно виділяється постать Андронніка Михайловича Рудецького, котрий розпочав тут свою службу в 1907 р. у віці 41 року. На той час він уже мав державну нагороду - темно-бронзову медаль на стрічці державних кольорів, отриману за проведення в 1897 р. загального перепису населення. У 1908 р. резолюцією Архієпископа Антонія був нагороджений набедреником, а в 1911 р. за діяльність в організації місцевої церковно-приходської школи резолюцією Кременецького Єпископа Никона - скуфією". Виховувався він у сім'ї священиків, що, безперечно, наклало позитивний відбиток на характері та світосприйнятті Андронніка Михайловича, сприяло його формуванню не тільки як церковного, а й громадського діяча. На той час, він був досить освіченою людиною: закінчив курси освіти в Кременецькому духовному училищі й Волинську духовну семінарію. Згодом працював учителем церковно-приходської школи в с. Лосятин Кременецького повіту, потім - церковнослужителем на Вишневещині.

Останнім священиком, який опікувався храмом аж до його закриття в листопаді 1961 р.. був Олексій Микитович Познаховський, уродженець м. Бережан Тернопільської області. Свого часу він отримав семикласну освіту й закінчив дворічні курси псаломщиків при Кременецькому Богоявлен-ському монастирі. Із початком німецько-радянської війни працював дяконом - псаломщиком у сусідньому селі Рохманові. У 1942 р. був рукоположений у сан ієрея з призначенням 28 листопад.: 1943 р. в с. Голибіси настоятелем Свято-Михайлівського храму [1, арк. 7].

Після відновлення радянської влади в краї прихожани Свято-Михайлівського храму 22 липня 1945 р. ініціювали проведення загальних організаційних зборів віруючих, на яких у результаті голосування прийнято рішення про обрання головою церковної общини священика Олексія Микитовича Познаховського, секретарем - Терентія Петровича Поліщука і п'ятьох членів общини: Віктора Пилиповича Волянюка, Якова Павловича Тивонюка. Степана Павлович Ткачука, Мефодія Івановича Шве-пя. Івана Петровича Синицю, що й було зафіксовано в офіційних радянських документах районної влади [2, арк. 3].

Мешканці села досі з глибокою повагою згадують свого священика, підкреслюючи його порядність, людяність, душевну щирість. Час, у який йому пришилося нести ієрейський хрест, був дуже непростим: німецька окупація, а потім - радянське атеїстичне мракобісся. Тим часом - страшний скрегіт кривавої репресивної машини НКВС, яка перемелювала у своїх чорних нутрошах людські долі багатьох мешканців села впродовж неймовірно тяжких перших повоєнних років. Адже село небезпідставно вважалося одним із найбільш "уражених вірусом українського націоналізму". в Шумському районі. От і приходилося шукати священику слова розради і підтримки для своїх прихожан у найважчі для них хвилини життя.

Упродовж майже двадцятилітнього періоду перебування у статусі настоятеля Свято-Михайлів-ської церкви в парафії с. Голибіси був час, коли Олексія Микитовича Познаховського було усунуто з цієї посади, а функції священика виконував Григорій Андронович Метельницький (20 листопада 1951 р. - 25 лютого 1952 р.) [3, арк. 32]. Повернувшись через три місяці до приходу, О. Познаховський залишився вірним своїм прихожанам до кінця життя. Після закриття храму в 1961 р. близько 20 наступних років він продовжував службу у храмі сусіднього с. Кордишів, проте після смерті заповів поховати в с. Мирове, що й було зроблено.

Період так званої відлиги приніс значне зниження загальної політичної напруги в державі, пом'якшення репресивного тиску на її громадян, але це не стосувалося духовно-релігійної сфери життя. Швидше, навпаки, упродовж 1950-1960 рр. масово закривалися культові споруди всіх церков, переслідувалися священики й віруючі. Така ж доля не оминула й Свято-Михайлівський храм с. Голибіси. Уповноважений Ради зі справ Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Тернопільській області М. Коломацький у своєму

Заключенні про зняття з реєстрації релігійної общини с. Голибіси від 9 жовтня 1961 р. так обґрунтував своє рішення: "В с. Голибісах з кількістю населення 514 чоловік і 148 господарств є приписна церква, яка свого постійного священика не має і не мала, а один раз у дві неділі обслуговувалася священиком з Кордишева. У червні 1961 р. церковна служба в с. Голибіси припинилася взагалі через відсутність священика" [4, арк. 27]. За рішенням виконкому Тернопільської обласної ради депутатів трудящих від 15 листопада 1961 р. церкву мали переобладнати в клуб [5, арк. 31]. Але воно так і не було втілене в життя. Храм простояв замкненим аж до кінця 1980-х рр., коли селяни зініціювали його відкриття.

Недостатність інформації про священнослужителів Свято-Михайлівського храму с. Голибіси не дає змоги однозначно змалювати та оцінити їх соціорелігійну та культурницьку діяльність, розкрити особливості родинних зв'язків та побуту, їх співпрацю або протистояння з місцевими жителями. Зважаючи на те, що парафія була невеличка, годі було сподіватися, що його очолюватиме амбітна, надто честолюбива особистість. Як правило, місцеві священики задовольнялися тими незначними привілеями, які надавалися їм відповідно до соціального статусу, та й матеріальними статками вони не могли аж надто відрізнятись від середньої заможності селянина. Наприклад, перебуваючи на службі у Свято-Михайлівському храмі перед початком Першої світової війни, священик Рудецький отримував річну держави' платню в сумі 300 руб., окрім того, кружечний дохід складав близько 250 руб. та від користування землею - 200 руб. Будинок, у якому проживали приходські священики, надавався в користування сільською громадою, й після завершення служби їхня родина повинна була його звільнити.

У нас немає інформації про участь настоятелів місцевого храму в культурно-освітньому житті села до 80-х рр. XIX ст. Проте, перебуваючи безпосередньо в гущі селянського життя, вони не могли повністю дистанціюватися від процесу задоволення їхніх духовно-культурних потреб. Ідеться насамперед про організацію роботи церковного хору, відзначення спільно із сільською громадою різких православних свят.

Як відомо, російська влада не сприяла поширенню освіти серед нижчих верств населення окраїн імперії. І тільки завдяки освітній реформі 1864 р., згідно з якою уряд доручив справу елементарної освіти населення трьом відомствам: Міністерству народної освіти, земствам та Святому Синодові, розпочався новий етап у діяльності православного духовенства на освітянських теренах.

Оскільки на Правобережжі діяльність земств до 1911 р. була заборонена, офіційною владою найбільш доцільним було визнано використання духовного відомства з метою відповідного виховання народу, у тому числі українського, у дусі відомої уваровської тріади "самодержавця, православ'я, народність". Від другої половини 80-х р. XIX ст. православне духовне середовище, завдяки розповсюдженню відповідної фахової освіти, мало змогу забезпечити свої народні початкові школи кваліфікованими педагогами. Ці обставини зумовили появу у 1884 р. нових "Правил про церковнопарафіяльні школи", кількість яких почала поступово збільшуватись. Тогочасна освітня політика уряду була спрямована не стільки на те, щоб передати школу в руки церковнослужителів, а на те, щоб із їхньою допомогою зміцнити свій ідеологічний вплив, тримати народні маси в покорі. Саме ж духовенство виявляло зацікавленість в організації шкіл для дітей, адже воно було давнім просвітителем народу. "Вчителями в таких школах були під наглядом місцевих священиків причетники або вільнонаймані люди, у деяких випадках ті, хто тут же навчався із селян. Плата за вчительство дуже низка - від 15 до 35 руб. і тільки в деяких приходах - близько 50 руб. на рік. Приміщення здебільшого тісні й незручні. Навчання обмежується читанням російською і церковнослов'янською, письмом, коротким катехизисом, священною історією і першою частиною арифметики. У деяких школах до власне навчальних предметів додають церковні співи" [6, арк. 602]. Відсутність повноцінної матеріально-фінансової підтримки з боку держави призвела до того, що на зламі XIX-XX ст. церковноприходські школи перебували в надзвичайно плачевному стані.

У с. Голибіси церковно-приходську школу відкрито в 1886 р. Шкільне приміщення було мало-приспособованим для проведення в ньому занять із дітьми. У матеріалах кожного зі звітів про стан церковно-приходської школи четвертого благочинного округу Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості в с. Голибісах за 1895-1912 рр. підкреслюється, що будівля школи, хоча і "власна, але незручна, внаслідок сирості згнила підлога і гниють стіни, крізь штукатурку у великій кількості росте губка, тому все, що є в класі гниє і псується, особливо шкільна бібліотека, тяжке повітря впливає на здоров'я учнів" [7, арк. 2], "внаслідок сирості і малопросторності. низькості будівлі, повітря важке, що шкідливо впливає на здоров'я учнів. Напівзруйновані стіни пропускають мороз, від чого в класі холодно" [8, арк. 2].

Школа перебувала на громадському утриманні. Сільська громада виділяла на її функціонування 60 руб. у рік. Проте були й інші джерела фінансування: час від часу деякі кошти передавалися з церковної каси - від 6 до 10 руб.; у 1904/1905 н. р. Єпархіальна вчительська рада теж фондувала 100 руб.; у 1906/1907 н. р. 60 руб. виділено попечителем школи, місцевим поміщиком О.І. Янченком; 4,5 руб. прибутку отримували від здачі в оренду шкільного городу. Левова частка отриманих коштів йшла на зарплату вчителя, яка до 1903 р. складала 60 руб., з нового навчального року була збільшена і становила 160 руб., а в 1906/1907 н. р. - 240 руб. Починаючи з 1907/1908 н. р., Кременецьке повітове управління почало виділяти на зарплату вчителя 300 руб., кошти громади і попечителя (120 руб.) використовувалися для потреб школи. Деяку суму з отриманих грошей виділяли на ремонт

приміщення, оплату роботи сторожа, опалення й освітлення. Як підручниками, так і книгами для читання школярі користувалися безплатно, причому незалежно від рівня їх матеріального забезпечення. Попечитель школи поміщик О. Янченко цілком безкоштовно забезпечував учнів письмовим приладдям.

Школу відвідували лише діти православного віросповідання, оскільки, по-перше, нею опікувалася православна Церква, по-друге, представників іншої віри в селі не було. Кількість учнів упродовж 1895-1913 рр. була різною, про що свідчать дані, зібрані в таблиці 1[9].

Як видно з таблиці, до навчання в школі було залучено тільки близько половини сільських дітей - від 27 до 55 %. Причин небажання вчитися можна виділити кілька: по-перше, неосвіченість батьків, відповідно, відсутність у них потреби в освіті. Поширеними були прислів'я на зразок: "Все одно попадею не станеш", "Волам хвосту крутити можна й без грамоти". По-друге, низький рівень викладання в школі, оскільки вчителі не мали достатньо високого рівня фахової підготовки. Та, власне, й сама навчальна програма і перелік дисциплін, обов'язкових для вивчення, були не цікавими і не стимулювали учня до мислення. Відштовхувала селян від школи також російська мова навчання, яку більшість із них через обмеженість комунікативних зв'язків не знала.

Таблиця 1

Динаміка кількісних змін учнів церковноприходської школи с. Голибіси впродовж 1895-1913 рр.

Навчальний рік	Хлопчики	Дівчатка	Усього	Поза школою
1895-1896	29	5	34	27
1897-1898	30	4	34	39
1899-1900	26	4	30	27
1900-1901	26	4	30	41
1901-1902	26	4	30	
1903-1904	25	7	32	59
1904-1905	19	6	25	71
1906-1907	26	8	34	75
1907-1908	35	15	50	65
1908-1909	38	8	46	76
1909-1910	36	12	48	80
1910-1911	31	11	42	88
1911-1912	30	10	40	98
1912-1913	31	9	40	109

Упродовж 1886-1913 рр. у церковноприходській школі с. Голибіси змінилося семеро вчителів. Усі вони, як правило, були вихідцями із селян, тому легше пристосовувалися до побутової невлаштованості, що супроводжувала їх роботу. Першим учителем нововідкритої школи став Кіпріан Климентійович Мовчан із сусіднього с. Бриків. Із 1897 р. по 1902 р. учнів навчав селянин із Кордишева Прокоп Лизун, який отримав освіту в Шумському народному училищі і мав дворічний досвід роботи. У 1903-1905 рр. школою завідував досвідчений учитель Корнелій Токарь. Захар Шемуда, селянин за походженням, у 1905 р. закінчив Житомирську церковно-учительську школу і в 1906/1907 н. р. вчителював у Голибісах. Важкі побутові умови змусили його звільнитися, натомість до праці приступив двадцятирічний Василь Занькевич, котрий не мав спеціальної підготовки, а отримав лише домашню освіту. Проте, за свідченнями інспекторів, до роботи ставився старанно й добросовісно. Три роки, із 1909 р. по 1912 р., обов'язки сільської вчительки виконувала дочка місцевого священика Олександра Кресович. Свого часу вона закінчила Волинське єпархіальне жіноче училище, мала кількарічний досвід роботи, а також нагороду - срібну медаль від 10 червня 1910 р. Але, знову ж таки, через побутову невлаштованість два роки поспіль вона просила вище керівництво перевести її до іншого місця роботи. Тому в останній передвоєнний рік посаду вчителя церковноприходської школи обійняв син її першого завідувача Йосип (Іосиф) Кіпріанович Мовчан із Брикова, випускник Білорезецької другокласної школи.

Крім обов'язкових навчальних предметів: читання, арифметики і письма, у школі викладали Закон Божий. Закономчителем був місцевий священик: від початку відкриття і до 1907 р. Олександр Савлунинський, а потім - отець Андроннік Рудецький. Вони займалися не тільки навчанням дітей, але і їхнім вихованням у дусі християнської моралі. Так, учні активно залучалися до участі в церковному хорі, до якого у різні роки входило близько 20-25 учасників, половину з яких складали учні. Священик уважно стежив за тим, щоб діти "акуратно відвідували Храм Божий, виконували обов'язок сповіді і Святого причастя. В присутності вчителя школярі по черзі читати ранкову і вечірню молитви" [10].

Майже відразу після відкриття школи з усією очевидністю постала проблема побудови нового приміщення. Існуюче було зовсім не пристосоване до потреб школи: гнила підлога і стеля, на стінах була пліснява, взимку - нестерпний холод. Починаючи з весни 1908 р., громада села розгортає активну роботу щодо пошуку коштів для будівництва нового шкільного приміщення.

З березня 1908 р. сільський староста Павло Фінічук ініціював скликання сільського сходу, на якому було прийнято так зване "Прошеніє в Кременецьке повітове відділення Волинської єпархіальної ради уповноважених від громади селян с. Голибіси" та "Приговор Голибіського сільського сходу". У тексті

останнього учасники зборів аргументовано виклали необхідність побудови нового приміщення школи та свої пропозиції щодо вирішення цієї проблеми. У документі, зокрема, наголошується: "Приймаючи до уваги, що в нашому селі нараховується дітей шкільного віку (7-14 років) більше 100 душ, класна кімната в теперішньому шкільному приміщенні настільки тісна, що з крайніми незручностями вміщається не більше 45-50 учнів, між тим, як число тих, хто бажає вчитися з приростом населення і при все більш посилюючому усвідомленні погребі і необхідності шкільного навчання, з року в рік збільшується. Пам'ятаючи такі часті поради пана попечителя школи О.І. Янченка потурбуватися побудовою нової шкільної будівлі, ми, обговоривши важливість всього вищестоячого, одногосно прийшли до рішення про необхідність побудови нового шкільного приміщення в нашому селі" [11]. На цьому ж зібранні було обрано представників від громади - Івана Шергея, Петра Синицю, Івана Шевця і Василя Фінічука, які мали допомагати завідувачому церковно-приходської школою священику о. Андронніку Рудецькому домогтися дозволу на побудову шкільного приміщення та організувати збір коштів на цю справу.

У результаті чималих зусиль зі сторони сільської громади та отця Андронніка Рудецького такий дозвіл було отримано від Кременецького повітового відділення Волинської єпархіальної ради і впродовж 2,5 місяців (середина червня - серпень 1909 р.) школу було збудовано, а в 1911 р. остаточно завершено. Кошти на будівництво громада збрала сама, але значну допомогу надало Кременецьке повітове відділення Волинської єпархіальної ради (434 руб.) та місцевий поміщик, лікар Олександр Іванович Янченко (більше 200 руб.).

Новий 1911/1912 н. р. для 40 сільських дітей розпочався у новозбудованому шкільному приміщенні, яке складалося з двох великих і світлих класів, окремих кімнат і кухні для вчителя. На жаль, згодом прийшов 1914 р., і село було кинуте у вир Першої світової війни та революційних подій. Але школа, збудована в 1909 р., служила селянам упродовж майже 70 років і була остаточно закрита, а потім і зовсім зруйнована в середині 70-х рр. XX ст.

Висновки. Таким чином, історія невеличкого с. Голибіси дає підстави стверджувати про те, що на зламі XIX-XX ст. православна церква відігравала в житті українського селянина надзвичайно важливу роль. Парафіяльні священики почасти виступали не тільки в ролі церковнослужителя, а й просвітителя простого неосвіченого люду, тому так багато залежало від рівня їх загальної культури, особистих людських рис.

Джерела та література

1. Державний архів в Тернопільській області (далі - ДАТО), ф. р-3240, оп. 1, сир. 89, арк. 7.
2. ДАТО, ф. р-3240, оп.1, сир. 89.
3. ДАТО, ф. р-3240, оп.1, сир. 89, арк. 32-33.
4. ДАТО, ф. р. 3240, оп.1, сп. 29, арк. 27.
5. ДАТО. ф. р. 3240, оп. 1, сп. 29, арк. 31.
6. Волинські єпархіальні відомості. - 1875. 16 жовтня - № 20 // ДАТО.
7. Звіт за 1899/1900 н. р. про стан церковно-приходської школи четвертого благочинного округу, Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості в с. Голибісах // Арх. автора.
8. Звіт за 1901/1902 н. р. про стан церковно-приходської школи четвертого благочинного округу. Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості в с. Голибісах // Арх. автора.
9. Звіти за 1895-1913 рр. про стан церковно-приходської школи четвертого благочинного округу. Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості в с. Голибісах // Арх. автора.
10. Звіт за 1909/1910 н. р. про стан церковно-приходської школи четвертого благочинного округу. Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості в с. Голибісах // Арх. автора.
11. Приговор Голибіського сільського сходу /7 Арх. автора.

Статтю подано до редколегії
29.12.2009 р.